

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ МАРГІНАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ТИПУ

Звернення до проблеми маргінальності розкриває багатоаспектність та міждисциплінарність даної категорії. Поглиблене дослідження та аналіз феномену маргінальності дає нагоду осмислити сучасні українські реалії.

Ключові слова: геополітичний чинник, маргінал, маргінальність, менталітет, самосвідомість, соціальний статус.

Обращение к проблеме маргинальности раскрывает многоаспектность и междисциплинарность этой научной категории. Углубленное исследование и анализ феномена маргинальности предоставляет возможность осмысления современных украинских реалий.

Ключевые слова: геополитический фактор, маргінал, маргинальность, менталітет, самосознание, социальный статус.

Address the problem of marginality reveals diversity and interdisciplinary in this category. In depth investigation and analysis of the phenomenon of marginality gives the opportunity to reflect on current Ukrainian reality.

Key words: marginal, mentality, geopolitical factors, identity, social status, social transformation, marginal person, marginal state, identification.

На межі 90-х років маргінальність як суспільне явище (стан суспільства) стає характеристикою соціально-стратифікаційних процесів в українському суспільстві. З метою осмислення трансформацій в сучасному соціумі доцільно дослідити суперечливий характер маргінальності в історичному розрізі. Слід зазначити, що для цього соціального явища притаманна певна ступінь загрози для суспільства в конкретний історичний час [1].

Маргінальність завжди цікавила дослідників і виступала однією з основних категорій соціального пізнання. Відомий німецький соціолог Г. Зімель вивчав соціальний тип чужинця, який знаходиться в межах групи, але не цілком приналежить їй. Цікаво поставив проблему маргінальної особистості американський соціолог Р. Парк. Названу категорію він використовував для позначення культурного статусу і самосвідомості, яка опинилася в ситуації необхідності адаптації до нового заради збереження власного життя. Продовжували розвивати цю концепцію А. Антоновські, Р. Хінрікс, зосереджуючи увагу на психосоціальному стані маргінала. Таким чином, в західноєвропейській науці XX століття склалися два основних підходи в дослідженні маргінальності – культурологічний та соціально-структурний. В рамках першого – маргінала розглядають як людину проміжного стану, невірноважену в своєму соціальному статусі, як таку що поверхово сприймає протилежні культурні середовища. Такий тип характеризується станом відчуженості від соціального, душевного розладу та девіантної поведінки. За змістом другого підходу маргінала сприймають,

як людину радикальну в своїх поглядах, як таку що самостійно відсторонилася від соціальної структури, від суспільних норм. В цілому для маргінальної людини характерна антисуспільна поведінка, яка є наслідком невизначеного межкування.

Специфікою вітчизняних досліджень маргінальної проблеми є те, що маргінальність довгий час вважалася виключно рисою капіталістичного суспільства. Проте суспільні зміни середини 80-х рр. XX ст. актуалізували проблему як атрибут соціальної та суспільної дійсності. Взаємозв'язок між категоріями «маргінальність» – «відчуження» досліджували українські вчені Є. Головаха, Т. Заславська, Л. Іоніна; вивчали взаємозв'язок «маргінальність» – «девіація» В. Добренєков, Ю. Золотарьов, А. Личко. Досліджувалися проблеми маргіналізації соціальних груп (В. Фролов), маргінальність під час суспільних трансформацій (Л. Кемалова). [2]. В роботах згаданих авторів знайшли відображення соціально-філософський, соціологічний, культурологічний підходи, які поєднують етнокультурну, структурну та статусно-рольову концепцію.

Маргінальність як особливий стан суспільства привернув увагу істориків в ракурсі дослідження інтервалу історичних подій, для розуміння протиріччя соціальної дійсності. Вдаючись до розгляду цього явища, науковці досліджують людину історично сталої спільноти не з середини (через внутрішній психологічний стан), а ззовні – співставляючи її відношення з природою, суспільством та самим собою. Тому етнічний маргінал (як наголошують українські дослідники) – це об'єк-

тивно і суб'єктивно проміжний стан людини в системі етнічних відносин. Об'єктивна етнічна маргіальність є наслідком того, що особа одночасно належить до двох етнічних груп (в такому стані знаходяться вихідці з етнічно змішаних сімей). Об'єктивне положення особи в системі етнічних зв'язків породжує її суб'єктивний стан. Проте маргіальний статус необов'язково породжує внутрішню, психологічну етнічну маргіальність, що настає тоді, коли особа знаходиться не просто на межі етнічних культур, а під домінуючим, панівним впливом цінностей іншої культури. Саме це породжує феномен етнічної маргіальності особи.

В «Етнічному довіднику» М. Шульга надає характеристику духовного світу етнічного маргінала: «він виявляє психічну нестійкість – він прагне одночасно жити у двох світах, але по-справжньому не живе в жодному з них; його духовний світ конгломеративний: від одних цінностей він відцурався, а інші не увібрав.

Маргінал постійно шукає опору, стабільність. Досягнення останньої він вбачає у прилученні до якогось авторитету; його супроводжує тривожність, він нерідко втрачає здатність розрізняти моральні та духовні позиції;

Втрата коренів, моральних та культурних основ робить маргінала особою з втраченою ідентичністю. Втративши своє «я», він готовий злитися з чужим «я», для того щоб у такий спосіб зафіксувати свої суспільні координати, ухопитись за щось певне, чітке, зрозуміле [3]. Маргінал етнічний – це об'єктивно і суб'єктивно проміжний стан людини в системі етнічних відносин. Об'єктивна етнічна маргіальність є наслідком того, що особа одночасно належить до двох етнічних груп. Найчастіше перебувають у такому стані вихідці з етнічно змішаних сімей. Об'єктивне положення особи в системі етнічних зв'язків породжує її суб'єктивний стан. Проте маргіальний статус необов'язково породжує внутрішню, психологічну етнічну маргіальність. Остання настає, як правило, тоді, коли особа знаходиться не просто на межі етнічних культур, а тоді коли цінності іншої культури антагоністичні для конкретного етносу. Для нього характерні протиріччя між свідомим і несвідомим, потребнісно-мотиваційними та інтелектуально-операційними засадами. Маргінал має нестійку емоційну сферу, не може пристрасі підкорити волі та розуму. Його цілі та установки розмиті, особистісні смисли невизначені.

Етнічний маргінал проявляє психічну нестійкість – він прагне одночасно жити у двох світах, але по-справжньому не живе в жодному з них. Його духовний світ конгломеративний: від одних цінностей він відцурався, а інші не увібрав. Звідси переживання ущербності, комплексу неповноцінності, що веде до агресивності, немотивованої жорстокості. Маргінал постійно шукає опору, стабільність. Один з можливих шляхів набуття стабільності він вбачає у прилученні до якогось авторитету. Іноді комплекс неповноцінності у

маргінала переростає у комплекс зверхності, переваги. Втрата коренів, моральних та культурних опор робить маргінала особою з втраченою ідентичністю. Втративши своє «я», він готовий злитися з чужим «я», яке видається йому авторитетним. Він сподівається, хоча б у такий спосіб зафіксувати свої суспільні координати, ухопитись за щось певне, чітке, зрозуміле. Об'єктивний етнічний маргіальний статус особи не обов'язково, не завжди призводить до маргіальності її етнічної самосвідомості. На особистісному рівні розв'язання ситуації, коли людина поставлена перед вибором варіанту етнічної самоідентифікації, може втілитися в різні форми. По-перше, людина може віддати перевагу одному з етносів і самоідентифікуватися з ним (навіть з тим, до якого не належить жоден з батьків). По-друге, вона може проявити етнічний нігілізм і не зарахувати себе до жодного з етносів. І, по-третє, людина може самоідентифікуватися з двома або навіть трьома етносами, мати подвійну, потрійну етнічну свідомість.

Інакше кажучи, об'єктивні маргінали можуть на особистісному рівні, у сфері свідомості самовиявлятися у вигляді чотирьох моделей; перша – психологічна, моральна амбівалентність, «розірваність» душі між культурами, етносами, мовами; друга – самоідентифікація з одним із етносів; третя – усвідомлення себе космополітом; четверта – самоідентифікація себе з двома, трьома етносами.

Відомо, що менталітет виконує одну з функцій інтерпретаційної моделі, а ментальність відображає сторони буття соціальних спільностей і виявляє рефлексію індивіда на реальність. Проблема маргіальності для України сягає своїм корінням в площину характеристик української ментальності. Українська ментальність формувалася в боротьбі, при домінуванні геополітичного чинника. Менталітет українця є суперечливим, тому що життя та культура наших пращурів зазнавали впливу фактору геополітичної «межовості» (за О. Кульчицьким) та фактору зовнішнього стимулу, які були домінуючими. Саме це вражало сенсорику українця настільки, що в один період ми маємо справу з різними типами людей, що належать до одного архетипу. Причиною того є дистрес, який зафіксувався в національному підсвідомому і кожен раз актуалізується, ставлячи питання: як діяти? Можливо, саме тому український індивідуалізм, який домінує в сучасних умовах, дає наслідки, що є протилежними класичним. В класичному варіанті реалізації передбачається індивідуалізація через соціальну спільноту, активність та експансію на зовнішнє середовище. Антропологічний тип українця зберігає інваріантні риси на всій території України і водночас має локальні особливості та відміни (українець західних земель, українець півдня, українець сходу). Це зумовлено як варіативністю єдиного тину згідно з конкретними природними обставинами життєдіяльності (лісостеп, степ, ліс, гори), так і потужними «ін'єкціями»(викликами)

до антропологічного типу українця з боку представників інших народів [4]. Враховуючи тезу про антропологічну неперервність людності у Середньому Подніпров'ї виявляємо, що сторонні впливи накладаються на базові генетичні та ментальні ознаки власне українців, таким чином урізноманітнюючи український расовий тип.

На сьогодні провідними чинниками формування менталітету виступають спосіб життя конкретної людини та вплив на суспільство технічної західної цивілізації. Комплекс впливів цивілізації на людину змінює її поведінку, ментальність та значною мірою психологію. Характеризуючи український менталітет слід визнати його традиційну неоднорідність. Історично склалося так, що сприйняття українця формувалося під впливом якісних змін між загальними періодами історії. В історії України такими періодами були XIII-XIV ст., XVII-XVIII ст., коли відбувалися якісні зрушення в розумінні життєвих параметрів суспільства та в розумінні людиною себе та своєї діяльності у відповідності до змін історичного процесу. Тому слід говорити про наявний вплив маргінальності на менталітет народу.

Відомо, що українське суспільство є суспільством неklasичним, слабо інтегрованим. В умовах історичного дистресу масова орієнтація суспільства налаштована на збереження етнічного буття, і в українській дійсності формується та закріплюється адаптативний тип, що існує поряд з архетипом. Адаптативний тип – це та норма біологічної реакції на комплекс умов навколишнього середовища, яка забезпечує стан рівноваги популяції з цим середовищем і знаходить зовнішнє втілення у морфофункціональних особливостях популяцій. Цей тип виступає явищем спадковим. Можливо припустити, що в українця він зафіксувався на генетичному рівні. Існування такої особливості українського соціокультурного типу сучасний український науковець Юрій М. Ф. пояснює постійною присутністю ризику межовості для українських земель. На його погляд, це є першою специфічною рисою народу і суспільства. Специфіка зумовлює характер цивілізаційного переходу, що формується в результаті реакції власного розколу суспільства. Цей розкол породжує «соціокультурну суперечність», яка на українському ґрунті загострюється через геополітичне становище [6]. Дослідник наголошує на існуванні того факту, що сплав двох цивілізацій (західної та східноєвропейської) породжує особливу «проміжну цивілізацію», в якій немає стійкого фундаменту, проте присутні різні типи форм взаємодії культурних традицій.

Специфіка цивілізаційного розколу в історії України відображається звісно в менталітеті українця, що набуває домінуючої риси розхитаності поведінкового типу.

Говорячи про український соціокультурний тип слід нагадати, що він створювався під дією не внутрішньо соціального, а зовнішнього чинника.

Буття людини відбувалося в умовах подвійного дистресу (за відсутності соціального комфорту та життя на межі «між життям та смертю»).

На нашу думку українську маргінальність, слід сприймати як наслідок:

1. поліетнічності Київської Русі;
2. цивілізаційного розколу XIII століття;
3. відкритості української соціальної системи;
4. межового типу існування суспільства.

Система «виклик-відповідь», яка склалася протягом історії України, сформувала прихованого маргінала відкритого суспільства. Позитивними наслідками маргіналізації є здатність частин розколотого суспільства забезпечити своє самозбереження та функціонування на межі – здатність виробити своєрідний гібрид як результат синтезу різних впливів інших культурних традицій. В деякій мірі, український соціокультурний гібрид – це проголошення власної культурної самобутності. Сучасна масштабна маргіналізація українського суспільства не може мати позитивні наслідки через сформоване негативне світовідчуття в свідомості людей, присутні антисоціальні дії певних груп суспільства і наявну біографічну кризу особистості [8].

В наш час, в умовах глобалізації, довгої економічної кризи, деформації свідомості та моралі, трансформаційних змін структури суспільства явище маргіналізації може призвести до соціального вибуху або до самознищення етнічної системи.

В останні роки трансформаційні зміни в суспільстві принесли руйнівні наслідки, серед яких поява негативних цінностей та зразків поведінки. Основними детермінантами маргіналізації в сучасному українському суспільстві дослідниця Кемалова Л. називає: спад економіки, зростання злочинності, розпад соціальної сфери, кризу ідентичності [5]. У цих умовах в українському соціумі зростає автономізація індивідів. В сучасному світі людина переживає безсилля, відчуженість від світу. В соціокультурному просторі світу особистості намагаються знайти «своїх» серед «інших», розглядаючи їх як «чужих».

Українські дослідники, вивчаючи стан маргінальності українського суспільства, наголошують на тому що: індивід в конкретний історичний час виступає як основний елемент-основа для розуміння функціонування системи «особистість-суспільство». Український етнічний тип – це адаптативний тип людини з наявними рисами різних типів особистості в межах одного архетипу. Протягом історичного процесу відчувалося домінування на український архетип особистості двох факторів – межовості та зовнішнього стимулу. Саме присутність ризику, соціокультурна суперечність, «соціальний розкол» і породили адаптативний тип українця-маргінала.

Сучасні соціально-економічні трансформації в Україні поглиблюють процес внутрішньої маргіналізації індивідів. Звернення до цієї проблеми може стати темою інших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Смотрицкий Е. Ю. Менталитет и проблема маргинальности // Менталітет та протиріччя Українського суспільства : політологічні, соціологічні, культурологічні аспекти. Загальноукраїнська наук.-практ. конф. Тези доп. – Ч. II. – Запоріжжя, 1994. – С. 81–82.
2. Кемалова Л. Маргінальність в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства : Автореферат дисертації. Симферополь, 2006. – 20 с.
3. Шульга М. Етнічна маргінальність особи // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 36–38.
4. Серeda С. Антропологічний склад українського народу: етнічний аспект. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 256 с.
5. Кемалова Л. И. Маргинальность в Украине // Ученые записки Таврического национального университета. Серия «Политические науки». Симферополь, 2004. – Т. 17 (56). – № 2. – С. 118–125.
6. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. – К. : Кондор, 2004. – С. 20–21.
7. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. – К. : Кондор, 2004. – С. 35.
8. Ахмеров Р. А. Биографические кризисы личности. – М., 1994.

Рецензенти: Шевчук О. В. – д.політ.н.;
Коваль Г. В. – к.політ.н., доцент

© Ємельянова І. А., 2011

Стаття надійшла до редколегії 28.03.2011 р.